

NOVRUZ VƏ ONUN EKOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: təbiət, Novruz, ekologiya, tarix, adət, folklor, günəş, fayda, əhali, nəğmə

*Hər gün açır könlümü zövqi-vüsalın yengidən,
Gərçi güllər açmağa hər ildə bir Novruz olur.*

M.Füzuli

YUNESKO-nun və BMT-nin Baş Məclisinin qərarı ilə Novruz bayramının Dünyanın qorunan qeyri-maddi irs və Beynəlxalq günlər siyahısına daxil edilməsi, hər il martın 21-nin Beynəlxalq Novruz günü elan olunması xalqımızın mədəni həyatında çox önəmli hadisədir. Arzu və istəklərimizin çiçəkləndiyi bir fəslin, daha doğrusu fəsillərin tacı olan baharın gəlişini bildiren Novruzda dünya nura, hərarətə qərq olur. Torpaq isinir, həyatın rəmzi olan yaşıllıqlar oyanır, sanki canlı və cansız təbiət dilə gəlir, coşub-çağlayır.

Xalqımıza, doğma yurdumuza, torpağımıza xas olan Novruz bayramının tarixi isə min illərə gedib çıxır.

Novruz, Novruz, al Novruz!
Novruz, Novruz, qal Novruz!
Novruz, Novruz, xoş gəldin,
Dolu gəldin, boş gəldin?
Quru gəldin, yaş gəldin?
Novruz, Novruz, xoş gəldin...

Görkəmli folklorşünas alim, Novruz bayramının yorulmaz tədqiqatçısı olan AMEA-nın müxbir üzvü Azad Nəbiyev doğru qeyd edir ki, ulu qaynaqlardan süzülüb gələn bir-birindən oynaq, şux, lətafətli bu bayram nəğmələri, daha erkən görüş və təsəvvürlə bağlı ayinlər, etiqadlar, adət-ənənələr, mərasimlər, tamaşalar nəsillərin yaddaşında yaşayaraq əsrlər, qərinələr aşmış, gəlib bu günümüzə çatmışdır. Hələ nə xristian dini, nə də dinlərin sonuncusu olan islam dini olmayanda bu bayram mövcud idi, xalq tərəfindən böyük şövqlə, şadyanılıqla, xoş arzularla, niyyətlərlə keçirilirdi (5, s.7).

Mərhum akademik Fuad Qasımlı isə özünün «Novruz – bahar bayramı» kitabında qeyd edir ki, Novruz bayramının sədası qədim Şərqdən, o cümlədən Odlar Yurdu Azərbaycandan gəlir (9, s.12). Bu fikir Novruzun qədim tarixə və ərazi baxımından Azərbaycana məxsusluğunun bariz təsdiqidir.

Novruz bayramının mahiyyət və xüsusiyyətlərini izah etmək üçün bir daha bayramların mahiyyəti və rolunu bilmək, bu barədə görkəmli zəkaların fikirlərilə tanış olmaq yerinə düşərdi.

Antik dövrdə bayramlardan geniş bəhs edən filosoflardan Platonu (e.ə. 427-347) və Arisotelini (e.ə. 384-322) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Platon «Qanunlar» əsərində musiqi, nağıl, rəqs və bayramları əlaqədə götürür, bayramları bədii mədəniyyətin inteqral hadisəsi, əməkdən azad olan insanların nailiyyəti, asudə vaxtın xüsusi bir halı sayırdı. Obyektiv idealizm mövqeyindən

çıxış edən filosof ruhların, xüsusən allahların şərəfinə qurulan bayramları, himnləri alqışlayır, sənətin yüksək formaları kimi qiymətləndirirdi (11, s. 317).

Dünyəvi hadisələrlə daha çox bağlı olan Aristotel isə bayramları real zövq, həzz, insanların şadlıq və şənlik hisslərilə bağlayırdı. Onun «Siyasət» əsərində bayramlar tərbiyəyə, maarifə aid təntənəli hadisələr kimi qiymətləndirilir, asudə vaxtın yüksək forması sayılırdı. (1, s. 355-361).

Alman filosofu Hegel isə öz əsərlərində «Avesta»dan, zərdüştlükdən, Novruzdan xeyli danışır. Onun «Tarix fəlsəfəsi» əsəri demək olar Şərqi aləmi, İran və onunla həmsərhəd olan yerlərdən bəhs edir. Böyük filosof həmin əsərdə « zənd xalqı » dedikdə « zənd dilində » yazılan kitabı – «Avesta»nı, zərdüştlüyü nəzərdə tutur.

Hegel əsərdə işığın allahı Hörmüzdün dilini izah edərək bildirir ki, gərək insanlar işıq aləmindəki kimi hərəkət etsinlər. Cismən və mənəviyyatca təmiz olsunlar. Cismani və mənəvi təmizliyə ciddi əməl edilməli, hər bir canlı hifz olunmalı, qorunmalıdır. Bunlardan əlavə, canlıları, heyvanları bəsləmək, ağac əkmək, çeşmələri təmizləmək, səhraları əkmək, becərmək də tələb olunur. Gərək, hər yerdə həyat olsun! (10, s. 166-170). Müasir dövrdə bəşəriyyəti ən çox narahat edən də bioloji müxtəlifliyin və onun genetik fondunun qorunub saxlanması problemi.

Böyük alim zərdüştliyi geniş və dolğun izah etmiş, odla, işıqla bağlı olan atəşpərəstliyin, baharın bayram edilməsi və təmizlik, əmək eşqi, yaratmaq eşqi, əkinçilik və heyvandarlıq, məhəbbət, dostluq, ünsiyyət və s. mütərəqqi etik, estetik tələblərlə bağlı olan bu dünyagörüşünün İran, Midiya kimi ölkələrdə və onlar ilə həmsərhəd olan yerlərdə yayıldığını göstərmişdir [10]. Bu adları çəkilən yerlərə isə qədim Azərbaycan da daxildir (9, s.14).

Bahar bayramı Novruz və onunla bağlı məsələlər Azərbaycan folklorunda da öz geniş əksini tapmışdır. Klassik irsimizdə Bahar bayramının təsviri qədim bir tarixə malikdir. Hələ eramızdan əvvəl, İslam dininin yaranmasından yüz illərlə qabaq bahar bayramı və onunla bağlı hadisələr xalq yaradıcılığında, yazılı mənbələrdə, xüsusən əsatir, əfsanə və nağıllarda, «Avesta» kimi qədim mədəniyyət abidəsində öz geniş əksini tapmışdır [5,7,8,9].

Beləliklə, Novruz Şərqi xalqlarının İslamdan çox-çox əvvəlki əkinçilik, məhsul bolluğu etiqadları ilə bağlı bayramlarından. Novruz nəğmələrində dinlərdən qabaqkı təsəvvürlər bütün aydınlığı ilə əks olunmaqdadır. Bu bayramın dinlərdən çox-çox əvvəl qədim insanların bolluq, bərəkət, qüdsiyyət, əmək, əkinçilik və məişət həyatı ilə bağlı yarandığı aydın hiss olunmaqdadır (5,6,7).

Belə bir fikir var ki, Azərbaycanla daha sıx bağlı olan Novruz bayramı haqqında yazılı məlumat hələ eradan əvvəl VI əsrin əvvəllərinə aiddir. Zaman keçdikcə iqtisadi həyatda, sosial quruluşlarda, dini baxışlarda dəyişikliklər baş versə də, mənəvi mədəniyyətdə yüksəliş özünü göstərsə də, Novruz bayramının məzmunu dəyişməmiş qalmış, öz mahiyyət və təvəvətini demək olar ki, olduğu kimi saxlamışdır. Bu da şübhəsiz mərasimin təbiətindən doğur, həyatiliyindən irəli gəlir (5).

XI əsr ərəb tarixçisi Əbu Reyhan əl-Biruni Novruzunu təbiətin oyanması, əkinçilik təsərrüfatının başlanğıcı kimi götürülən dünyəvi bayram adlandırır (2). XI əsrin digər ərəb tarixçisi Nizam-ül-Mülk isə özünün «Siyasətnamə»sində Novruzunu yazın gəlişi ilə bağlı kütləvi xalq bayramı kimi təqdim edir (15).

Novruz bayramına hazırlıq

Bayram qabağı şənliklər Novruza hələ təxminən bir ay qalmış başlanır.

Məlumdur ki, kiçik çillə fevralın 20-də qurtarır. Bundan sonra Novruza qədər davam edən

aya «Boz ay» (havalər tez-tez dəyişdiyindən) və ya «ala çillə»: ala çollo («alaçarpa» da deyirlər) deyilir. Bu ay ərzində, yəni 4 həftə müddətində hər çərşənbə axşamı (həftənin 2-ci günü) həyət və küçələrdə tonqal qalanır, üstündən tullanırlar. Cəmisi, 4 çərşənbə axşamı qeyd olunur. Bu həftələrə «cəmlə»lər deyilir. Dörd dəfə olması müqəddəs sayılan ünsürlər – su, od, hava və torpaq ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, insanı əhatə edən abiotik (cansız) ekoloji faktorlar da məhz bu dörd ünsürdən ibarətdir.

Çərşənbə axşamlarında tonqalın üstündən tullanarkən «ağırlığım get, qada-balam get» deyirlər, arzu və istəklər bildirilir. Belə hərəkət edən mənən yüngülləşir, saflaşır, gələcəyə inam bəsləyir, ümid və nikbinliklə yaşayır. Tonqal üzərindən tullananlar sonra bayram xonçası başına toplaşır, şənlik edir, Novruzla bağlı olan nəğmələr oxuyurlar. Bu nəğmələr iş, məişət, konkret sahə və vəziyyətlə əlaqədar olur və çoxcəhətli olmaları ilə seçilir.

Novruz nəğmələrində dinlərdən çox-çox qabaqkı təsəvvürlər, təbiət varlıqlarını insan cildində təsəvvür etmək kimi animist baxışlar öz əksini tapmışdır (5). Məsələn Novruzda gələn dumanı dağıtmaq üçün söylənən nəğmədə olduğu kimi:

Duman, qaç, qaç,
Rübəndüvü aç, aç.
Kürəyini dağlaram.
Qaysağına yağ çəkərəm.
Yağlaram.
Yaralarını bağlaram.
Səni yoldan saxlaram...

İnsanla duman arasındakı mükəlimə əslində təbiət qüvvəsini özünə tabe etmək istəyənlə tabe olmayan arasındakı mükəlimədir. Burada yenə insan təbiət qüvvəsi üzərində hökmran olur. İnsan dumanı qorxudur ki, çəkilib getməzsə onu cəzalandıra bilər:

Gün babam od atında,
Od bulud qanadında.
Yel babam yel atında,
Yelpizin qanadında.
Səsləsəm dağdan gələr,
Bağçadan, bağdan gələr...
Duman qaç, qaç,
Rübəndüvü aç, aç...

Əslində bu bir həqiqətdir ki, insan yaranandan bəri nəinki vəhşi (təbiətdə azad yaşayan) heyvanları sahibsiz hesab etmiş və onlara ögey münasibətdə olmuşdur, hətta təbiət ünsürlərini öz istəklərinə istiqamətləndirməyə çalışmışdır. Odur ki, o vaxtın insanının dumanı cəzalandırmaqla qorxutmasına adi bir hal kimi yanaşmaq olar.

Novruz nəğmələri içərisində Qışın qurtarmasını, Yazın gəlməsini arzulayan nəğmələr xüsusi yer tutur. «Qarı ilə Martın dəyişməsi»ndə isə bütövlükdə iki rəmz – Qışla Yaz qarşı-qarşıya dayanmışdır. Qış nə qədər sərt, amansız olsa da, Yazın iradəsi qarşısında məğlub olur. Qarı da o ki var sevinir:

Əldən aldın yorğanım,
Dərdə düşdü oğlağım.
Borca getdim samana,
Pislik qaldı yamana.
Mart gözüvə barmağım,
Çıxdı yaza oğlağım.

Bilirik ki, Yer planetinin cansız hissəsi ilin fəsilərindən və gecə-gündüzün növbələşməsindən asılı olaraq dəyişir. Cansız təbiətdə gedən dəyişmələrdən asılı olaraq canlı təbiətdə mövsüm hadisələri geniş yayılmışdır. Şaxtalı şimal və qızmar cənub bölgələrində, eləcə də aran düzənliyində və dağlarda bu hadisələr daha çox qabarıq görünür. Orqanizmlər öz həyatını ilin fəsillərinə uyğunlaşdırmalı olurlar. Ümumiyyətlə isə bitkilər üçün yaz-yayda çiçəklənmə, payızda meyvə yetişməsi, qışda isə yarpaqları töküb qış sükunətinə getmə səciyyəvidir (həmişəyaşıl bitkilərdən savayı).

Heyvanların nəsil verməsi üçün ətraf mühitdə qida bol, gün uzun olmalıdır. Balığın bədən temperaturu, adətən, onun yaşadığı suyun temperaturuna uyğun olur. Dəyişəndə hər ikisi dəyişir.

Suda-quruda yaşayanlar və sürünənlər dəyişkən temperaturu olduqları üçün qış yuxusuna gedir. Ona görə nəsil vermələrini və böyümələrini yazdan payızın əvvəllərinə qədər bitirməli olurlar. Quşlar və otyeyən məməli heyvanlar üçün də yaz-yayda nəsil vermə səciyyəvidir.

Novruz bayramında icra olunan mərasimlərdən biri də Günəşi çağırmaq mərasimidir:

Gün çıx, gün çıx!
Kəhər atı min çıx!

-deyə camaat Günəşi çağırır. Baharın Günəşi də öz ilıq şəfəqləri (şüaları) ilə qışdan çıxmış insanları isidir, torpağı qızdırır, təbiətdə oyanmaya səbəb olur. Bitkilər və heyvanlar aləmində xüsusi canlanma, dirçəliş baş verir. Sanki bütün canlılar – flora da, fauna da sevinməkdədir:

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə,
Gün özünü yetirəcək,
Keçəl qızı aparacaq,
Saçlı qızı gətirəcək.

Canlıya edilən təsirlərin cəminə faktor deyilir. Canlı aləmin təbiətdə mövcud olması da faktorlardan asılıdır. Faktor mühitin tərkib hissəsidir. Lakin mühit faktordan geniş anlayışdır. Ümumi ekoloji baxımdan faktorlar üç böyük qrupa ayrılır: abiotik-cansız, biotik-canlı, antropogen-insan faktoru.

Təbiətdə abiotik faktorlardan ən stabil olanı işıqdır. Sabit və tükənməz sayılan işıq mənbəyi də Günəşdir. Planetdə enerji mənbəyi, maddələr dövrəni, su mübadiləsi, mühitin formalaşması canlılarda dövrü hadisələrin (köçmə, qış yuxusuna getmə, çoxalma və s.) xronologiyası ilk növbədə işıq ilə əlaqədardır. Təbiətdə canlı həyatın bünövrəsi sayılan üzvi maddələrin yaranması birinci növbədə işığa əsaslanır. Canlı aləm gecə və gündüzün uzunluğunda olan vaxt fərqi dəqiq müəyyən edir və ona müvafiq öz həyat tərzini dəyişdirir. Təbiətdə canlıların yayılması, həyat təzi və uyğunlaşması başlıca olaraq işıqla əlaqədardır. İşıqsız fotosintez mümkün deyildir.

İşıq üzvi maddənin yaranmasına, heyvanlara və insana xidmət edən ilk kimyəvi enerji mənbəyidir. Beləliklə, insanlar da Günəşin çıxmağına görə sevinir, xoş əhval-ruhiyyə ilə Günəşi salamlayan, onu tərifləyən nəğmələr oxuyurlar:

Çıxdı Günəş qırmızı,
Can gülüm, can, can.
Topladı oğlan, qızı,
Can gülüm, can, can.
Hər birimiz bir çiçək,
Can gülüm, can, can.
Bir bağçanın ulduzu
Can gülüm, can, can.

Novruz bayramı mərasimlərindən elələri var ki, onlar məhz bizim diyarda – Azərbaycanda, məhz bizim xalqda, bizim millətdə – azərilərdə icra olunur. Bunlar «Xıdır-xıdır», «Qodu-qodu» və «Kosa-kosa» mərasimləridir (5,7,9). «Xıdır» haqqındakı nəğmələr əkinçiliklə, yağış arzusu ilə bağlıdır.

Xıdır İlyas, xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, gəldi yaz.
Xanım ayağa dursana,
Yük dibinə varsana.
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.

Məlumdur ki, bahar yağıntılı olduqda torpaq yaxşı suvarılır. Su isə bitkinin vegetasiya dövründə onun normal fizioloji inkişafını təmin edən əsas amillərdəndir. Çünki, bitki torpaqda olan təbii qida maddələrini, üzvi və mineral gübrələri yalnız məhlul vasitəsi ilə mənimsəyə bilər. Köklər sayəsində mənimsənilən qida maddələrinin miqdarı yarpaqlar vasitəsi ilə qəbul edilənlərdən olduqca çoxdur. Odur ki, bol su içdikdə torpağın bərəkəti artır, məhsul da bol olur. Əhali də yağışı çağırmaqla sanki, bərəkətin artmasını diləyirlər.

«Qodu-qodu» mərasimi isə həddən ziyadə yağıntının olması ilə bağlıdır. Əgər quraqlıq torpağa ziyan vurur, bərəkəti, məhsuldarlığı azaldır, çox vaxt məhsulun məhv olmasına gətirib çıxarırsa, öz növbəsində yağıntının həddən çox olması da zərərli olur. Torpaq yuyulur, münbitlik azalır, məhsul çürüyür, adamlar da işini vaxtlı – vaxtında görə bilmək üçün çölə çıxmağa bilmirlər. (Bu yerdə təbiətdə faktorların təsirinə dair 2 ekoloji qanunu xatırlatmaq yerinə düşərdi (müəl.). 1913-cü ildə İsveç botaniki V.Şelford dözümlülük qanununu kəşf etmişdir. O, müəyyən etmişdir ki, müəyyən yerdə hər hansı bir canlılığın ləng inkişafına səbəb ətraf mühit faktorlarının çatışmazlığı deyil, həm də artıqlığıdır. Ona görə orqanizmin ətraf mühitdən tələbləri iki şərtlə ölçülür: a) minimal ekoloji tələb., b) maksimal ekoloji tələb. Bu iki tələb arasındakı şərait orqanizmin dözümlülük həddi adlanır. 1940-cı ildə alman aqronomu Libix isə kəşf etmişdir ki, bitkilərin məhsuldarlığı torpaqda bol qida maddələrindən yox, minimal miqdarda olan maddələrdən – məsələn, mikroelementlərdən asılıdır).

Qayıdaq «Qodu-qodu» mərasiminə. Qışdan çıxmaq üçün Günəşli günlər arzu edən adamlar «Qodu-qodu» mərasimində Günəşin rəmzi olan gəlincik düzəldir, onu bəzəyir, küçələrə,

həyətlərə çıxıb evləri qapı-qapı gəzir, şən tamaşalar, oyunlar düzəldir, nəğmə oxuyur, pay, hədiyyə toplayırlar:

Qodu-qodunu gördünmü?
 Qoduya salam verdinmi?
 Qodu burdan keçəndə
 Qırmızı gün gördünmü?
 Yağ verin yağlamağa,
 Bal verin ballamağa.
 Qodu gülmək istəyir,
 Qoymayın ağlamağa.
 Qoduya qaymaq gərək,
 Qablara yaymaq gərək,
 Qodu gün çıxarmasa,
 Gözlərin oymaq gərək. [5].

Burada Qodu-Günəşin rəmzi hesab edilir. «Qodu gün çıxarmasa» sözləri isə insanların qarlı qışdan sonra Günəşin isti şəfəqlərinin yenidən saçmasını necə səbirsizliklə gözləmələrinə işarədir.

Novruzla bağlı olan «Kosa-kosa» mərasimi də qədim tarixə malikdir və Azərbaycanda çox yayılmışdır (5,9). Bayram günlərində cavanların və uşaqların ən çox sevdiyi, mahiyyət etibarını ilə xalq teatrı olan bu tamaşada şaxtali qışın yola salınması və insanların aylarla gözlədiyi yazın gəlməsi (ilk bahar, novbahar) təsvir olunur:

A kosa-kosa gəlsənə,
 Gəlib salam versənə.
 Çömçəni doldursana,
 Kosanı yola salsana.

«Kosa-kosa» mərasiminin sözləri şəhər, qəsəbə və kənd meydanlarında ifa olunur:

Ay quyruğu, quyruğu,
 Saqqalı it quyruğu.
 Kosam bir oyun eylər,
 Quzunu qoyun eylər,
 Yığar bayram xonçasın,
 Hər yerdə düyün eylər. [5].

Kosa-qışın rəmzi, onun antropomorfizmi (yunanca «antropo»-insan, «morfe» isə növ, forma, görünüş deməkdir. Yəni insani forma, qışın insanlaşdırılmış obrazıdır. Keçi isə yazın zoomorfizmidir («zoo» yunanca heyvan deməkdir), yazın heyvanlaşdırılmış obrazıdır. Mübarizənin kosa (qış) və keçi (yaz) obrazlarında verilməsi təsadüfi deyil. Bu, xalq müdriqliyindən, xalq təcrübəsindən irəli gəlir. Kosa-üzündə tük bitməyən və ya çox az bitən adama deyilir. Qışın kosa obrazında verilməsi qışda məhsulun olmamasına, faydalı, məhsuldar bitkilərin bitməməsinə, yetişməməsinə işarədir. Keçi obrazında yazın verilməsi isə ondan irəli gəlir ki, keçi çox məhsuldar ev heyvanıdır, ət, yun, süd, piy verir, tez-tez balalayır, özü də fərasətli olması ilə

seçilir (bir çox nağıllarımızda keçi məhz fərasətli heyvan kimi təsvir olunur, qurda, canavara qalib gəlir, dağ keçisi isə neçə-neçə heyvanın dırmaşa bilmədiyini sıldırım qayalara çox asanlıqla dırmaşa bilir və beləliklə də özünü təhlükədən xilas edir və s.).

Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nübara,
Bağçamızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun.

Bu sözlər adamların baharın gəlişini, hər yanın gül-çiçək açmasını necə səbirsizliklə gözlədiklərini bir daha təsdiq edir. Məlum olduğu üzrə yağ ilin hər fəslində, bal isə əsasən qışda istifadə olunur. Göründüyü kimi «bal olmasın yağ olsun» sözləri adamların həqiqətən də qışı yola salmaq istəyini tərənnüm edir.

Novruzla bağlı mərasimlərdə müqəddəs sayılan maddi anlayışlar sırasında torpaq, hava, su və odun, ağac və çiçəklərdən isə arçın, dağdağan və səmin (və ya səməni) qeyd olunması çox maraqlı kəsb edir.

Qədim yazılı mənbələrdən məlum olur ki, səm baharın gəldiyini, təbiətin oyandığını göstərən və bir sıra tibbi müalicə xüsusiyyətlərinə malik olduğundan müqəddəs sayılırmış. İndi də bahar ərəfəsində səməni yetişdirilir.

Dağlarda çiçək,
A səm-səmim.
Özəyi köyrək
A səm-səmim.
Ləçəyi göyçək
A səm-səmim.
Dərdlər dərmanı
Ellər loğmanı.
Bəyaz çiçəyim,
İlk yaz çiçəyim.

və ya:

Səməniyə saldım badam,
Qoymazlar bir barmaq dadam.
Dörd tərəfin aldı adam,
Səməni birana gəlmişəm,
Uzana-uzana gəlmişəm.

Göründüyü kimi bu nəğmələrdə ilk yaz gülü olan səməni dərdlər dərmanı hesab edilir, ellər loğmanına tay tutulur.

Səmənin dörd tərəfində adamların olması da, onu necə əzizləmələrinə bir işarədir.

Yeri gəlmişkən buğdadan cücərdilən səməni haqqında da bəzi məlumatları xatırlamaq yerinə düşərdi. Novruz bayramının qaranquşu, ilk müjdəçisi və rəmzi hesab edilən səməni yaşıllıq, bolluq deməkdir. Bayram süfrəsinin yaşıl bəzəyi olan səməni təbiətin canlanması, dağla-

rımızın bəyaz libasını atması, çöllərimizin yaşıllığa qərğ olmasına bir işarədir. Eramızın I-II əsrlərində yaşayan yunan alimi Plutarx midiyalıların taxılı müqəddəs saydıqlarını və buğdadan ilin başlanğıcında «Omani» adlı yemək hazırladıklarını qeyd edir. Şübhəsiz, onun bu mülahizəsinə əsaslanaraq buğdadan səməni göyərdilməsi və ləziz yemək hazırlanması ehtimalı həqiqətə daha yaxındır. Səməni sözünün daha dərin qatlarla əlaqələndirilməsi marağ doğurmaya bilməz. Şimali Hindistanda yaşayan qədim əhalinin işlətdiyi sanskrit dilində sumani – buğda deməkdir. Deməli, sumani ilə səməni arasında bir yaxınlıq olduğu ehtimalı da ortaya çıxır (5, s. 124).

Bizə belə gəlir ki, səməni Novruz bayramı ilə qoşa yaranmış onun dəyişilməz rəmzi kimi minillikləri ötüb keçmişdir. Səməni tək cə yaşıllıq deyil. Həm də bolluq, bərəkət, firavan həyat rəmzi kimi yaşamışdır. Səməni həm də ən ləziz bayram yeməyinin adıdır. Səməninin sıxılmasından və içinə un və ədviyyatın qatılmasından ləziz bayram xörəyi hazırlanır. Səməni halvası da qənnadı məmulatımızın ən ləzizlərindəndir. Səmənidən hazırlanan bayram yeməkləri həm də müqəddəs sayılır.

Səməni xalqımız arasında nəsilartırma rəmzi kimi də məlumdur. Bir qayda olaraq bayram günlərində uşağı olmayan qadınlar səmənini başında gəzdirər. «Ay bunu göyərdən Tanrı, bu gəlini də göyört. Arzusunu kama yetir, mətləbinə, muradına çatdır. Əhdini, ümidini bitir» deyər-lərmiş. Ürəklərdə ümid yaranarmış. Bayram şənliklərində səməni mərasimi icra olunur və ona uyğun mahnı oxunur, rəqs edilərmış. Xalqımız arasında indi də səməni haqqında oxunan sevimli nəğmələr marağ doğurur.

Səməni saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.

Əslində bir-başə səməniyə ünvanlanan bu sözlər isə adamların səməninin fəvqündə tanrıya dua etmələrini göstərir. Onlar dua edirlər ki, salamat olsunlar, gələn və növbəti yazlara çıxa bilsinlər və hər il səməni göyərdə bilsinlər.

Qara yel əsdi keçdi,
Səbrimi kəsdi keçdi.
Səməni, cəzana gəlmişəm,
Dərdlərdən suzana gəlmişəm
Buğdamı yel vurdu,
Arpamı sel vurdu.
Çovdarı çəyirtkə qopardı,
Çəltiyi qara su apardı.
Səməni saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.

Əslində bu sadəcə nəğmə deyil, adamların aramsız yağışlardan, leysanlardan fəryadıdır. Güclü küləyin buğdanı korlamasını, aramsız yağış, leysanların arpanı yumasını, çəyirtkənin təsərrüfata əvvəlki cansız amillərdən heç də az ziyan vurmamasını bildirən insanlar, sanki, imdad diləyirlər səmənidən.

Maraqlıdır ki, bu nəğmələrdə insanlar səmənini görmələrini payızda yetişən narı görmələri ilə müqayisə edirlər:

Səməni saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.
Səməni,
Səndən yazın iyi gəldi.
Səməni
Səndən payızın iyi gəldi.
Səni gördüm,
Elə bildim
Narım gəldi.
Səni gördüm,
Elə bildim
Yarım gəldi.
Səməni, ay səməni,
Səməni, ay səməni.

Ekoloji mənə daşıyan Novruz adət-ənənələri

Ulu qədimlərdən bu günə qədər gəlib çatan Novruz bayramının keçirilməsi bir sıra adət-ənənələrlə müşayiət olunur. Onlar həyatın və məişətin bütün sahələrinə aiddir. Biz isə məhz ekoloji baxımdan maraq kəsb edənlərə toxunmaq istərdik:

1. *Novruzda həyat-bacanı təmizləyərlər.*
2. *Novruza qədər ağacların dibini kəsərlər.*
3. *Novruza qədər bağların xəzəlini yığıb yandırarlar.*
4. *Novruza qədər ağacların quru budaqlarını kəsib atarlar.*
5. *Novruzda səməni göyərdərlər.*
6. *Novruzda unnuq çəkərlər.*
7. *Novruzda niyyət edərlər.*
8. *Novruzda tonqal yandırarlar.*
9. *Novruzda üzərrik yandırır tüstüsünü mal-qaraya, oğul-uşağa, ev-eşiyə verərlər.*
10. *Axır çərşənbədə gün çıxmamış su üstündən tullanarlar.*
11. *Novruzda atı, iti vurmazlar.*
12. *Novruz günü novruzgülü dərərlər.*
13. *Novruz günü təzə yarpız yığarlar.*
14. *Novruz günü ilan vurmazlar.*
15. *Novruz günü sağmal mal-qaranı oxşayarlar.*
16. *Novruz qabağı balıq bişirərlər.*
17. *Novruzda ot çalmağa tədarük görərlər.*
18. *Novruzda evləri şirələyər, paltar-palazı təmiz suya çəkərlər.*
19. *Novruzda yumurta boyayarlar.*
20. *Axır çərşənbədə kəlin buynuzuna qırmızı bağlarlar.*

Novruz bayramının təbii elmi əsaslara malik olan bioloji və psixoloji əsasları da güclüdür. Məhz baharda bütün təbiətdə (Yerin müvafiq yarımkürəsində (A.M.) böyük bir oyanma, canlanma baş verir. Novruz ərəfəsində havalar isindikcə güllər-çiçəklər yarpaq açır, çiçəkləyir, ləçək tökür. Bu vaxt göz, könül oxşayan zəif yarpaqlı, incə saplaqlı, xoş ətirli bitkilər, bənövşələr, yasəmənələr, xüsusən də bayramın adını daşıyan Novruz gülü baş qaldırır. Yeri gəlmişkən qeyd

edək ki, balverən bitki olan novruzçiçəyi növləri qiymətli dərman, dekorativ, efiryağlı və vitaminli bitkilərdir. Köklərində saponin, şəkərli və aşı maddələri, nişasta, pektinlər, C vitamini vardır.

Novruzda ağaclar oyanır, tumurcuqlar görünür. Tər bənövşələr, yasəmənələr də baharla oyanır, ətir saçır (xalq təbabətində və tibbdə dekorativ bitki sayılan bənövşənin çiçəkləri, C vitamini ilə zəngin yarpaqları və köklərindən soyuqdəymə, sətəlcəm və öskürəyə qarşı dərman kimi istifadə edilir. Vitaminli, dekorativ bitki sayılan yasəməndən isə xalq təbabətində böyrək xəstəliyinə qarşı geniş istifadə olunur).

Hər yerin yaşıllıqlara qərq olunduğu Novruzda bağların, yamacların, çöllərin qarı əriyir, həyat, dirilik mənbəyi olan yağışlar yağır, bulaqlar, şələlələr, sellər gurlayır, sular şırıl-şırıl axır, çayların suyu artır. Bütün təbiət dilə gəlir sanki. Buna qış yuxusundan ayılmış heyvanlar, qışlamasını, yəni miqrasiyasını isti ölkələrdə bitirərək köçüb gəlmiş quşlar da sevinir. Heyvanat aləmində xüsusi bir canlanma, dirçəlmə baş verir. Bioloji bir təbəddülat yaranır. Bütün bunlar insanlara da son dərəcə müsbət, müqayisəyə gəlməyən psixoloji-emosional təsir göstərir. Hamı sevinir, gülür, xoş hallar keçirir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, öz orqanizmində əzmkarlığın artmış olduğunu, gücləndiyini hiss edən, yüksək psixoloji-emosional hallar keçirən insanların yaşamaq, yaratmaq, faydalı iş görmək meyli məhz yaz aylarında xeyli artır. Onlar yaradıcı əməklə, qurmaq-yaratmaq eşqilə, xüsusən kənd işlərilə (şum, əkin, bağlara qulluq və s.) daha çox məşğul olmağa başlayırlar.

Azərbaycanda geniş tarixi dövrü əhatə edən orta əsrlərdə Novruz bayramı öz yaşarılığını, həyatiliyini və zənginliyini saxlamış və inkişafını davam etdirmişdir. Bu bayramın çalarları, mahiyyəti və incə məsələləri haqqında fikirlərə böyük şairlərimiz Xaqani, Xəyyam, Nizami və ölməz Füzulinin incilərində təkrar-təkrar rast gəlinir. Həmin məlumatlar tarixiliyi, gerçəkliyi, səmimiyyəti və hayatiliyilə insanı valeh edir.

Beləliklə, Novruz sərhəd bilməyən, çox geniş ərazidə yayılan, yazın gəlişini bildirən el bayramıdır. Bu gün o taylı-bu taylı Azərbaycanla yanaşı, Orta Asiya, Əfqanıstan, Pakistan, İran, Türkiyə və başqa ölkələrdə yaşayan yüz milyonlarla azərbaycanlı Novruzunu özünün ən əziz bayramı kimi qeyd edir [5].

ƏDƏBİYYAT

1. Аристотель. “Поэтика” // М., 1911
2. Biruni Əbu-Reyhan. Asarul Bagiye. Taşkent, 1975
3. Əliyeva R.A., Mustafayev Q.T., Hacıyeva S.R. Ekologiyanın əsasları (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) // Bakı, «BDU nəşriyyatı», 2006, 536 s.
4. Мустафаев Г.Т., Мамедов А.Т. «Экология» до экологии в Азербайджане (начальные сведения) // Фундаментальные науки и практика, сборник научных работ с материалами трудов 2-ой международной телеконференции, Томск, 2010, том 1, № 3, с. 40-45.
5. Nəbiyev A. Novruz (toplu) // Bakı, «Yazıçı», 1989, 128 s.
6. Nəbiyev A. Novruz bayramı (toplu) // Bakı, «Yazıçı», 1992
7. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, I - ci cild // Bakı, «Çıraq», 2009, 640 s.
8. Qasımzadə F.F. «Avesta»dan bu günədək // Bakı, «Bilik», 1982, 52 s.
9. Qasımzadə F.F. Novruz – bahar bayramı //Bakı, 1989, 62 s.
10. Гегель. Сочинения. Т. VIII // Москва, 1975
11. Платон. Сочинения в 3-х томах. Т.3 // Москва, 1972
12. Sadiq İ. Bahar bayramı şumer qaynaqlarında // B., 2009
13. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları // Bakı, “Yazıçı”, 1983, 326 s.
14. Seyidov M. Yaz bayramı, Bakı, 1990

15. Nizam-ül mülk. Siyasətnamə // Bakı, 1989.
16. Xəyyam Ö. Novruznamə // Taşkent, 1987.
17. Gəncəvi N. İskəndərnəmə // Bakı, 1983.
18. Qasımlı M. Novruz: oyanış – qurtuluş bayramı. «Folklor və etnoqrafiya» jurnalı. // Bakı, 2005, №4, səh 3-11

Анар Мамедов
Бакинский Государственный Университет (Азербайджан)

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАЗДНИКА НОВРУЗ

РЕЗЮМЕ

У азербайджанского народа есть много интересных праздников. Один из них – уходящий корнями в самые древние времена праздник Новруз. В статье исследуются экологические аспекты этого дорогого для каждого азербайджанца праздника и связанных с ним обычаев и традиций.

Ключевые слова: природа, Новруз, экология, история, обычай, фольклор, солнце, польза, население, песня

Anar Mammadov
Baku State University (Azerbaijan)

NOVROUZ AND ECOLOGICAL ASPECTS OF TRADITIONS AND CUSTOMS CONNECTED WITH IT

SUMMARY

The Azerbaijan people have very interesting holidays. And one of them is Novrouz which has a great history of its creation. The ecological aspects of this lovely holiday connected with its traditions and customs and its celebration is analysed in the presented article.

Key words: nature, Novrouz, ecology, history, tradition, folk, sun, benefit, population, song